

**ЗАХИСТ УРАЗЛИВИХ
ГРУП НАСЕЛЕННЯ
ПІД ЧАС
ГРОМАДЯНСЬКОЇ
ВІЙНИ В БОСНІ І
ГЕРЦЕГОВИНІ ТА В
ХОРВАТІЇ В РАМКАХ
МИРОТВОРЧОГО
ВТРУЧАННЯ ООН**

**БАЛДИНІЮК О.В.,
кандидат політичних
наук**

*Дипломатична
академія України
при МЗС України*

62

Військово-політична криза в колишній Югославії утворилася на ґрунті загострення міжетнічних і міжрелігійних суперечностей, коріння яких лежить у особливостях історичного розвитку народів Югославії. Розпад біполярної структури світу істотно посилює дію дезінтеграційних процесів і сприяє зміцненню руху за утворення незалежних держав. 25 червня 1990 року Словенія і Хорватія після проведення вільних виборів проголосили свою незалежність. У вересні 1991 року в Македонії в ході референдуму більшість населення проголосувала за незалежність. 15 жовтня 1991 року проголосила свою незалежність Республіка Боснія і Герцеговина.

Розпад СФРЮ супроводжувався нагнітанням міжетнічної недовіри і напруження, яке у Хорватії, Боснії та Герцеговині переросло у збройні сутички і згодом у повномасштабну громадянську війну. Таким чином, у центрі Європи в 1991 році вибухнув збройний конфлікт, який не тільки створив надзвичайну гуманітарну кризу, але й загрозу безпеці інших країн регіону.

Однією із особливостей конфлікту в колишній Югославії було систематичне порушення норм гуманітарного права, намагання сторін конфлікту використати гуманітарну діяльність ООН в політичних або військових цілях. Гуманітарним установам доводилося працювати в небезпечних умовах, персонал і товари допомоги нерідко ставали об'єктами спланованих нападів. З поступовою ескалацією конфлікту росла кількість випадків створення штучних перепон на шляху гуманітарних вантажів, причому сторони намагалися контролювати гуманітарні перевезення, вдаючись до заборони на доступ в певні райони як до інструменту війни, здійснення тиску на противника.

Зважаючи на існування істотних проблем в області безпеки гуманітарної діяльності, Організація намагалася вирішити їх, спираючись на комплексний підхід, який комбінував військові методи з заходами політичного і дипломатичного характеру в рамках 3-єдиної стратегії. Ця стратегія включала: а) використання військових засобів в гуманітарних цілях; б) намагання припинити сам конфлікт шляхом створення умов, сприятливих дипломатичним переговорам по політичному врегулюванню; в) створення можливостей для того, щоб допомогти сторонам здійснити угоди.

Для забезпечення військового захисту гуманітарних мандатів гуманітарний компонент було включено в мандат миротворчої операції ООН в колишній Югославії – Сил ООН по охороні (СООНО). В Хорватії перед СООНО було поставлено завдання, поряд з іншим, захищати цивільне населення Районів під охороною ООН (РОООН) і забезпечити повернення в умовах безпеки переміщених осіб в свої будинки в РОООН. В Боснії і Герцеговині гуманітарний сегмент був основною частиною мандату СООНО, який зобов'язав Сили забезпечити "необхідні умови для безперешкодного постачання гуманітарних вантажів у Сараєво і інші пункти в Боснії і Герцеговині, включаючи створення зони безпеки, що охоплює Сараєво і його аеропорт". В травні 1993 року безпечні райони (БР) були також створені в Тузлі, Жепі, Горажде, Біхачі і Сребрениці. Реалізація концепції БР передбачала надання СООНО повноважень щодо:

а) спостереження за виведенням із цих міст всіх військових формувань боснійських сербів;

б) спостереження за гуманітарною ситуацією в БР.

В цілях забезпечення повного дотримання режиму БР мандат Сил було розширено з тим, щоб вони могли стримувати напади на БР, спостерігати за припиненням вогню в БР, займати ключові позиції на місцевості, брати участь у перевезенні гуманітарних вантажів і охороняти автоколони з гуманітарною допомогою.

Залучення підрозділів СООНО для забезпечення прийнятних умов функціонування гуманітарних установ значною мірою сприяло

вирішенню основних гуманітарних проблем. Так, з моменту відкриття аеропорту в Сараєво під контролем СООНО 3 липня 1992 року в цьому місті за менш ніж 2 роки було здійснено 8200 посадок літаків з гуманітарними вантажами, загальна маса яких на 16 березня 1994 року становила біля 95 тис. тонн. До 30 травня 1995 року в ході операції повітряного перевезення в Сараєво вдалося доставити загалом більш ніж 150 тис. вантажів допомоги¹. Хоча аеропорт Сараєво неодноразово доводилося закривати з міркувань безпеки, протягом всього конфлікту він в основному функціонував і був, таким чином, своєрідним гуманітарним "повітряним мостом", за допомогою якого вдалося зменшити масштаби гуманітарної кризи в районах Сараєво. Встановлення БР і розміщення в них підрозділів СООНО в багатьох випадках попередило напади на цивільне населення цих районів. І хоча Силам не завжди вдавалося забезпечити регулярний доступ для гуманітарних конвоїв, проте сама присутність контингентів ООН, як відмічається в ряді документів Організації, дозволила врятувати життя тисяч людей.

Здійснення охорони гуманітарних автоколон покращило доступ до допомоги до уразливих груп населення за межами БР. Незважаючи на те, що в ході операцій по охороні постійно виникали проблеми внаслідок різноманітних перепон, мінування, ворожих обстрілів і відмови сторін на місцях співробітничати з Силами ООН, тільки протягом листопада 1992 року – січня 1993 року в рамках програм УВКБ була доставлена допомога обсягом 34.600 тонн в 110 населених пунктів на всій території Боснії і Герцеговини для 800 тисяч осіб².

Враховуючи істотні зрушення в області гуманітарних перевезень внаслідок військового захисту надзвичайної допомоги і проведення переговорів зі сторонами, автор, втім, відмічає, що Організації не вдалося повністю оптимізувати умови діяльності гуманітарних установ. Сторони конфлікту в колишній Югославії періодично вдавалися до протиправних дій по створенню перепон для гуманітарного постачання. Загострення бойових дій, які характеризувалися особливим напруженням, і погіршення у цьому зв'язку умов безпеки іноді призводили до того, що обсяги гуманітарної допомоги на деяких етапах сягали мінімально допустимих розмірів.

Наявність такої прикрої ситуації пояснювалася, на думку автора, дією об'єктивних причин. В рамках ООН неодноразово підкреслювалося, що ступінь успіху гуманітарного втручання ООН в колишній Югославії значною мірою залежить від прогресу на політичній арені. І хоча СООНО зробили все від них залежне для стабілізації стану на місцях, створивши тим самим необхідні умови для проведення політичних переговорів, відсутність протягом довгого часу

політичного прогресу на більш високому рівні і пов'язане з цим небажання сторін співробітничати з СООНО зводило нанівець досягнуті локальні успіхи і зумовило тимчасовий характер кожної дипломатичної перемоги УВКБ/СООНО на місцевому рівні. Так, 18 і 19 листопада 1993 року під егідою ООН в Женеві була підписана 3-стороння декларація про доставляння гуманітарної допомоги в межах Боснії і Герцеговини, проте, учасники конфлікту в умовах протистояння, що продовжувалося, незабаром знову повернулися до практики створення перепон на гуманітарних маршрутах, включаючи напад на колони з допомогою. Через таке в перших місяцях 1994 року постачання гуманітарних вантажів значно зменшилося і складало близько половини від необхідного³.

Слід також вказати на деяку невідповідність між стратегією і мандатом СООНО і цілями Ради Безпеки. СООНО – по своїй суті операція по підтриманню миру – були вимушені "підтримувати" мир, якого практично не існувало в районах, що підпадали під дію мандату Сил.

Разом з тим, контингент ООН, особливо на початкових етапах розгортання, не мав у своєму розпорядженні ні достатньої кількості персоналу, ні адекватного озброєння, ні, нарешті, примусових повноважень для реалізації деяких аспектів свого мандату, зокрема, захисту населення РОООН і БР. Цей факт набув особливо небезпечного значення для здатності Сил виконати свої завдання, зважаючи на відсутність всеохоплюючого політичного врегулювання. Поєднання цих двох факторів призвело до виникнення у сторін конфлікту бажання використовувати СООНО для досягнення своїх політичних цілей. Так, в Хорватії сербська сторона скористалася з присутності контингенту ООН у своїх спробах зберегти статус-кво під охороною Сил, створивши самопроголошену "Республіку Сербська Країна" в районі, який входив в сферу компетенції СООНО⁴.

Що торкається Боснії і Герцеговини, то урядова армія використовувала БР для відпочинку, підготовки і спорядження особового складу, а також в якості плацдарму для обстрілу сербських позицій, сприяючи профанації ідеї таких районів.

Все це не могло не підірвати довіру сторін до Сил ООН, перекресливши, таким чином, сподівання на сумлінне співробітництво міжнародним контингентом і сторонами конфлікту, яке є обов'язковою умовою ефективного виконання мандату по підтриманню миру.

Необхідність винайдення шляхів забезпечення нормальних умов функціонування гуманітарного сектору Силами змусила Раду Безпеки ООН балансувати на межі між підтриманням миру і військовим гуманітаризмом в рамках приведення до миру. Аналіз резолюцій Ра-

ди показує, що вона намагалася зберегти мандат Сил як нейтральної операції по підтриманню миру, але одночасно включити в нього деякі силові функції. Резолюція 776(1992) Ради Безпеки, яка санкціонувала захист гуманітарних автоколон, не містила посилання на Главу VII Статуту і приймалася з розумінням того, що при забезпеченні охорони автоколон підрозділи СООНО будуть притримуватися звичайних правил при здійсненні ОПМ. Тобто, буде допускатися застосування ними сили лише у порядку самооборони. Військовий захист, таким чином, розглядався в якості заходу проти спонтанних і неорганізованих нападів і як такий, що не може "підмінити згоду і співробітництво сторін". В резолюціях щодо створення БР Рада Безпеки вже діяла на основі Глави VII, але ця Глава згадувалася лише у контексті резолюції 815 (1993), де це посилання було пов'язане з безпекою персоналу СООНО. В результаті цього при зародженні концепції БР компоненту примушення не було. В резолюції 836 (1993) було посилання на Главу VII, але умови для застосування сили, які містилися в п.9, були визначені як "в порядку самооборони", і наданий СООНО мандат не містив ніяких положень щодо примушення. Військовий захист БР, створених в основному в гуманітарних цілях, проводився "стримуванням силою".

Слід, втім, звернути особливу увагу на положення п.10 резолюції 836(1993), який уповноважував держави-члени під керівництвом Ради і в тісній координації з Генеральним секретарем вживати всіх необхідних заходів шляхом застосування військово-повітряних сил в БР в Боснії і Герцеговині для того, щоб сприяти СООНО в здійсненні їх мандату. Прийняття цього пункту у складі резолюції і його наступна реалізація з залученням повітряної підтримки НАТО свідчили, на думку автора, про стирання різниці між гуманітарним мандатом у рамках підтримання миру і застосуванням сили і поставили СООНО у складне положення, зумовлене необхідністю діяти у напрямку силового приведення сторін до створення безпечних умов гуманітарної діяльності, покладаючись на стратегію підтримання миру. До того ж, Сили ООН були вимушені спиратися на кількісний склад, озброєння і матеріально-технічне забезпечення, які не відповідали об'єму реального мандату – Рада Безпеки санкціонувала розгортання контингенту Сил лише на основі "скороченого варіанту", тобто такого, який передбачав розміщення 7600 чоловік замість 34000, запропонованих Генеральним секретарем.

Інтегрування примусових функцій в гуманітарний мандат СООНО в умовах відсутності чіткого і рішучого підходу в рамках Ради Безпеки і небажання держав-членів посилити миротворчий контингент стало однією з головних причин послаблення гуманітарного втручання ООН

на останніх етапах конфлікту і мало суперечливий за результатами ефект. З одного боку, залучення військово-повітряної підтримки ПВС НАТО безперечно сприяло створенню в лютому 1994 року сараєвської зони заборони важких озброєнь, а в квітні після нанесення повітряних ударів по позиціях боснійських сербів, фактично припинило обстріл цивільних цілей в БР. З іншого боку, в результаті того, що миротворчий мандат СООНО став включати елементи примушення, Сили стали розглядатися як одна із сторін конфлікту. Цьому сприяв також той факт, що у всіх випадках авіаційна підтримка була використана лише проти боснійських сербів⁵, хоча сили центрального уряду Боснії і Герцеговини також неодноразово порушували режим БР. Це завдало відчутного удару по функціональним можливостям операції ООН і по іншим видам діяльності, що пов'язувалися з нею, зважаючи на те, що основні принципи гуманітарної допомоги – нейтральність і неупередженість – не розглядалися сторонами як такі, що лежать в основі програм установ ООН в колишній Югославії. У зв'язку з цим боснійська сербська сторона після авіаційних ударів істотно розширила практику обмеження гуманітарних постачань і свободи пересування персоналу ООН, неодноразово вдавалася до захоплення службовців СООНО і гуманітарних установ в якості заручників і використання їх як "живого щита". Так, наприклад, у травні 1995 року після повітряних ударів НАТО по складам боєзапасів боснійських сербів в Пале, сербські сили взяли в заручники 300 співробітників СООНО, деякі з яких були розміщені на стратегічних об'єктах в якості "живого щита"⁶.

Створення безпечних умов для гуманітарної діяльності і забезпечення доступу до уразливих груп населення проводилося не тільки в рамках мандату миротворчого контингенту, але й за допомогою активної гуманітарної дипломатії. Показово, що одна із найперших домовленостей між сторонами в Боснії і Герцеговині була досягнута саме в результаті успішного проведення переговорів щодо розблокування гуманітарної кризи в Сараєво. У своїй доповіді від 6 червня 1992 року Генеральний секретар повідомив Раду Безпеки, що 2 червня Командувач СООНО направив свого директора по громадянським питанням в Сараєво, де директор протягом 3-х днів провів інтенсивне обговорення зі сторонами. Переговори зосереджувалися на питанні відкриття аеропорту Сараєво для надходження гуманітарних вантажів під виключним контролем ООН. 5 червня угоду по цьому питанню було підписано між членами Президії Боснії і Герцеговини і боснійськими сербами. Гуманітарні установи ООН і командування СООНО в подальшому неодноразово вдавалися до "гуманітарної дипломатії", успішне використання якої дозволило в багатьох випадках покращити гуманітарну ситуацію в районах бойових дій.

Зважаючи на зниження ефективності гуманітарної діяльності у зв'язку з складними умовами, автор, втім, вважає, що Організації в цілому вдалося виконати основні гуманітарні цілі, пов'язані з наданням допомоги. Гуманітарні установи ООН намагалися оперувати в колишній Югославії, спираючись на творчий підхід і у відповідності з реаліями і динамікою конфлікту і зосереджуючи свої зусилля на розблокуванні гуманітарних криз в районах загострення ситуації. Організація винаходила різноманітні прийоми забезпечення доступу до населення, що потребувало допомоги. Поряд з операціями по встановленню "повітряних гуманітарних мостів" широко застосовувалося повітряне "бомбардування" гуманітарними вантажами, яке проводилося в районах, що були закриті для доступу автоколон. Такий спосіб було використано, зокрема, для подолання гуманітарної кризи в Біхаку 19 серпня 1994 року. У травні 1995 року за допомогою "гуманітарного бомбардування" вдалося доставити біля 20500 метричних тонн допомоги у різні райони Боснії і Герцеговини⁷.

Також Організація вдавалася до створення упереджувальних резервних запасів гуманітарних товарів в потенційно-вибухових зонах або в районах бойових дій під час дії тимчасових угод про припинення вогню. Застосування цього методу, наприклад, у Сараєво сприяло вирішенню проблеми обмеженості доступу. Незважаючи на блокаду Сараєво, обсяг гуманітарних поставок в місто ніколи не падав до критичного рівня, оскільки Управлінням Верховного Комісара були сформовані великі запаси основних товарів. Вже на перших етапах конфлікту на всій території колишньої Югославії була створена мережа матеріально-технічного забезпечення і розподілення гуманітарної допомоги та збудовані складські приміщення⁸. До кінця 1992 року ООН надала допомогу 3 055 000 біженців, переміщених і інших осіб, що постраждали внаслідок війни. Всього з листопада 1991р. по березень 1993р., затрати лише УВКБ у зв'язку з операцією по наданню гуманітарної допомоги в колишній Югославії склали 319,5 млн. доларів США. На березень 1993 року УВКБ створило 24 відділення у колишній Югославії, в яких працювало приблизно 600 міжнародних і місцевих співробітників.

У 1993 році у відповідь на загострення гуманітарної ситуації масштаб і сфера охоплення надзвичайної операції в колишній Югославії досягли безпрецедентного рівня. За свідченням Верховного Комісара у справах біженців Садако Огати гуманітарна операція, яка отримувала широку підтримку з боку СООНО, дозволила надати такий обсяг продовольства, медичної допомоги, побутових предметів і будівельних матеріалів, який був в цілому достатнім для забезпечення безвідкладних потреб в гуманітарній допомозі⁹. Всього протягом

4-х років з грудня 1991 до грудня 1995 рр. гуманітарні установи ООН перевезли в зони конфліктних дій і розподілили більш ніж 1 млн. тонн допомоги¹⁰.

Якщо реалізацію напрямку гуманітарного втручання, що було пов'язане з наданням матеріальної допомоги можна вважати в цілому задовільною, то ефективність заходів ООН по боротьбі з серйозними порушеннями норм міжнародного гуманітарного права була неприйнятно низькою.

14 серпня 1992 року Комісія ООН по правам людини призначила Спеціального Доповідача для розслідування ситуації у сфері прав людини у колишній Югославії і вироблення пропозицій щодо припинення практики порушення прав людини. Спеціальний Доповідач розробив ряд рекомендацій, серед яких:

- необхідно забезпечити незастосування важкої зброї на території Боснії та Герцеговини і зосередити її під контролем СООНО;
- необхідно збільшити чисельність СООНО і поширити їх мандат. Персонал СООНО повинен мати право безпосередньо реагувати на порушення прав людини і надавати допомогу їх жертвам;
- необхідно створити під егідою ООН комісію по розслідуванню і покласти на неї завдання по встановленню долі тисяч осіб, які зникли протягом конфлікту¹¹.

Із цих рекомендацій була імплементована, фактично, лише та, що стосувалася створення Комісії експертів. Проте, враховуючи, що реалізація мандату Комісії передбачала аналіз інформації і перевірку фактів, її запровадження навряд чи слід розглядати як дієвий захід по негайному припиненню протиправних і злочинних дій.

Першим, по-справжньому, рішучим заходом можна вважати започаткування Міжнародного Трибуналу для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права в колишній Югославії (МТКЮ). Втім, створення і діяльність МТКЮ, який розпочав свою роботу лише у жовтні 1993 року і пред'явив перше звинувачення в листопаді 1994 року, мали, як переконаний автор, запізнілий характер і, безумовно, не переслідували цілей оперативного втручання.

Таким чином, Організації не вдалося винайти ефективні механізми безпосереднього і швидкого реагування на серйозні порушення норм міжнародного гуманітарного права. Дії Ради Безпеки не були послідовними: з одного боку, вона засуджувала масове порушення прав людини в колишній Югославії, зокрема в своїх резолюціях 771(1992), 941(1994), 1019(1995), але, з іншого боку, виявила відсутність політичної волі забезпечити СООНО достатніми ресурсами і мандатом для припинення такої практики.

Хоча важко погодитися з тезою, за якою дотримання нейтралітету і неупередженості контингентом ООН в умовах використання сторонами страждань цивільного населення як засобу війни сприяло легітимізації такого засобу, беззаперечним є той факт, що гуманітарним установам і персоналу СООНО доводилося бути свідками етнічних чисток і інших злочинів, не маючи ні повноважень, ні достатньої сили для втручання.

Після підписання 21 листопада 1995 р. в Дейтоні Загальної рамкової угоди про мир УВКБ продовжувало працювати в якості провідної організації ООН в гуманітарній сфері, і, у відповідності з додатком 7 угоди, йому була доручена розробка і здійснення в тісному контакті з сторонами плану репатріації, який повинен був зробити можливим упорядковане повернення біженців і переміщених осіб. У цьому зв'язку ООН зосередила свої зусилля в гуманітарній сфері на пошуку і реалізації довготермінових рішень гуманітарних проблем в колишній Югославії. На початку 1996 р. було видано спільний міжустановчий заклик ООН про надання міжнародної допомоги біженцям і переміщеним особам, кількість яких в колишній Югославії на той момент складала близько 3,1 млн. чоловік. У 1996 р. сумарні фінансові зобов'язання по Спеціальній операції УВКБ в колишній Югославії склали біля 261,665 млн. доларів США. Операція по реалізації довгострокових рішень Управління передбачала місцеве розселення біженців і обмежену програму переселення в треті країни, проте основний акцент робився на варіантах репатріації і повернення. З цією метою УВКБ спільно з поліцейським компонентом контингенту ООН проводило активну правозахисну діяльність. Значна увага приділялася переорієнтації гуманітарної допомоги на відновлення і реконструкцію, що знаходило прояв у реалізації проектів відбудови інфраструктури і житла в пунктах повернення або в інших місцях. Організація надавала сприяння репатріантам в отриманні документів і отриманні права на участь у виборах, проводила спостереження за забезпеченням захисту спільно з Силами по виконанню мирних угод для осіб, що повертаються. Серед основних ініціатив Управління можна також назвати збільшення автобусних маршрутів між різними районами і сприяння відвідуванню рідних міст переміщеними особами. І хоча при здійсненні деяких експериментальних проектів ООН як в Хорватії, так і в Боснії та Герцеговині постійно виникали проблеми, Організації вже в першому кварталі 1997 року вдалося зменшити кількість осіб, що потребували планової допомоги, в колишній Югославії до 1,9 млн. чоловік¹².

Таким чином, оцінюючи гуманітарну діяльність ООН в колишній Югославії в досліджуваній період, можна зробити висновок, що вона була досить ефективною у сфері надання матеріальної допомоги.

Попри надзвичайно складні умови, що були пов'язані з відсутністю безпеки гуманітарної діяльності, Організації вдалося виробити і застосувати прагматичний підхід щодо забезпечення доступу до уразливих груп, в рамках якого ООН поєднувала мобілізаційні стратегії з активною гуманітарною дипломатією, налагодженням "повітряних мостів", проведенням гуманітарного "бомбардування". Протягом конфлікту Організації вдалося доставити і розподілити величезний обсяг продовольчих товарів, ліків та інших предметів допомоги, що дозволило полегшити страждання і в багатьох випадках спасти життя сотень тисяч людей.

З іншого боку світове співтовариство не забезпечило дієвий фізичний захист цивільних осіб в зоні збройних дій. Безпечні райони, які були створені для цієї мети, не базувалися на узгодженні з сторонами конфлікту і не були демілітаризовані, а держави-члени Ради Безпеки не виявили політичної волі щодо створення достатнього потенціалу в рамках миротворчого контингенту для ефективної протидії нападам на БР. Непослідовність рішень Ради, балансування на межі між підтриманням і приведенням до миру сприяли частковій дискредитації гуманітарної діяльності в очах сторін конфлікту і ерозії нейтрального статусу гуманітарних мандатів.

ПОСИЛАННЯ.

- ¹ S/1995/444, 30 мая 1995 года. Доклад Генерального секретаря ООН, представленный во исполнение резолюции 982(1995) и 987(1995) Совета Безопасности 30 мая 1995 года. – С.7.
- ² S/25264, 10 февраля 1993 года. Совет Безопасности. Очередной доклад Генерального секретаря, представленный во исполнение резолюции 743(1992) Совета Безопасности. – С.6-7.
- ³ S/1995/222, 29 марта 1995 года. Совет Безопасности. Доклад Генерального секретаря во исполнение резолюции 947(1994) Совета Безопасности. – С.23.
- ⁴ S/1994/300, 16 марта 1994 года. Совет Безопасности. Доклад Генерального секретаря во исполнение резолюции 871(1993). – С.4.
- ⁵ S/1995/444, 30 мая 1995 года. Доклад Генерального секретаря ООН, представленный во ис-

- полнение резолюции 982(1995) и 987(1995) Совету Безопасности 30 мая 1995 года. – С.17.
- ⁶ S/1995/987, 23 ноября 1995 года. Доклад Генерального секретаря ООН, представленный в соответствии с резолюцией 981(1995), 982(1995) Совету Безопасности. – С.4.
- ⁷ UN and the Conflict in the Former Yugoslavia, DPI/1312/Rev.4. – С.33.
- ⁸ A/48/12, 6 октября 1993 года. Генеральная Ассамблея. Официальные отчеты. Сорок восьмая сессия. Доклад Верховного Комиссара Организации Объединенных Наций по делам беженцев. Дополнение № 12. – С.34.
- ⁹ A/49/12, 31 августа 1994 года. Генеральная Ассамблея. Официальные отчеты. Сорок девятая сессия. Доклад Верховного Комиссара Организации Объединенных Наций по делам беженцев. Дополнение № 12. – С.33.
- ¹⁰ The Blue Helmets, A Review of United Nations Peace-Keeping. Third Edition. UN Department of Public Information, United Nations, NY, 1996. DPI/1800. – С.499.
- ¹¹ A/47/418-S/24516, 3 сентября 1992 года. Генеральная Ассамблея. Официальные отчеты. Сорок седьмая сессия. Положение в области прав человека на территории бывшей Югославии. Записка Генерального секретаря. – С.14-16.
- ¹² A/52/12, 5 сентября 1997 года. Генеральная Ассамблея. Официальные отчеты. Пятьдесят вторая сессия. Доклад Верховного Комиссара Организации Объединенных Наций по делам беженцев. Дополнение № 12. – С.36-37.